

ՀՏԴ 911.2Աշխարհագրություն

Ս. Ա. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Կ. Բ. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

ԱՐԱԳԱԾ ԼԵՌՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ- ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ, ԵՐԿՐԱԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ, ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Հոդվածը նվիրված է Արագած լեռան՝ մեր ժողովրդի կյանքում ունեցած և ունեցող նշանակության բազմակողմանի լուսաբանմանն ու նրա յուրահատկությունների դիտարկմանը: Քննվում են Արագած լեռան առանձնահատկությունները՝ անվան ծագման, աշխարհագրական դիրքի, ձևի, կառուցվածքի, երկրաբանության, դիցաբանական և բանաստեղծական ընկալումների առումով:

Հանգամանորեն ներկայացվել են Արագած լեռան անվան ստուգաբանությունը՝ կապված դիցապատումների և ժողովրդական լեգենդների հետ, մեկնաբանվել անվան առաջացման մասին առկա տարբեր տեսակետները: Դիտարկվել են աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված լեռան գտնվելու վայրով: Վեր են հանվել Արագածի երկրաձևաբանական և երկրաբանական կառուցվածքի յուրահատկությունները: Անդրադարձ է կատարվել լեռան գեղարվեստական ընկալման նրբություններին, նրա դերակատարությանը հոգևոր ու մշակութային ոլորտներում: Մասնավորապես, բանաստեղծների, նկարիչների, տարբեր բնագավառի գիտնական-հետազոտողների կողմից Արագածն արժանացել է լայն ուշադրության: Նրանք ընդգծել են լեռան վեհությունը, կարևորությունը, գեղեցկությունը, լանդշաֆտային բազմազանությունը և հոգևոր դերակատարությունը:

Բանալի բառեր՝ Արագած լեռ, հրաբուխ, քառազազաթ զանգված, լեռների մշակութային և հոգևոր ընկալում, դիցաբանություն:

С. Аракелян, К. Алексанян

**ГОРА АРАГАЦ В ГЕОГРАФО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ,
ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ, МИФОЛОГИЧЕСКИХ И
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ВОСПРИЯТИЯХ**

Статья посвящена рассмотрению многостороннего изучения горы Арагац, учитывая его географическое положение, геоморфологию, геологию, уникальную особенность.

Арагац находится между двумя полями (Арагатская и Ширакская) и между двумя реками (Ахурян и Касах). Уникален своими четырьмя вершинами, которые образуют 270^0 – ую` дугу.

Про Арагац написали знаменитые армянские поэты Ав. Исаакян, О. Шираз, О. Туманян, гору изучали ученые К. Паффенгольц, С. Бальян, А. Асланян и другие. В своих рисунках гору изображали великие художники М. Сарьян, Г. Башинджяган, О. Зардарян.

Про Арагац можно делать некоторые выводы.

1) Представляя из себя уникальный вид ландшафта, Арагац создает чувство поэтического вдохновения, эстетики, возвышенности. Является местом для развития туризма и альпинизма.

2) Арагац символ силы, место художественных и религиозных ценностей, граница умственного горизонта, модель окружающей среды.

3) Арагац в географо-краеведческих, геоморфологических, мифологических и художественных восприятиях отделяется большим ландшафтным разнообразием, имеет смысл величественной силы и качеством военно-защитных факторов.

Ключевые слова: гора Арагац, четвертичный вулкан, четырехвершинный массив, культурно-духовное восприятие гор, мифология.

A. Arakelyan, K. B. Aleksanyan

**THE MOUNTAIN ARAGATS IN GEOGRAPHICAL-PATRIOTIC,
GEOLOGICAL, DESCOLOGICAL AND ARTISTIC PERCEPTIONS**

The article is dedicated to the comprehensive coverage of the significance of Mount Aragats in the life of our people, to the observation of its peculiarities. Discussing peculiarities of Mount Aragats in terms of the geographical position, origin of the name, structure, geology, and mythological-poetic perceptions. The geographical location of the mountain Aragats is unique. It's enclosed in two fields (Shirak and Araratyan), and between two rivers (Axuryan and Qasax) about 200 kilometers in circumference.

It is unique that it has four peaks, and peaks are arranged about 270 degree like a bow. Many scientists have referred to Mountain Aragats, such as K. Papphenholc, S. Balyan, A. Aslanyan, many artists such as Martiros Saryan, many poets such as A. Isahakyan, H. Tumanyan, Hovhannes Shiraz. They not only bring over scientific hypotheses, but also praised the beauty and charm of the mountain.

Summing up the material, we can come to a number of conclusions:

- *Mount Aragats presenting as a expressive type of landscape creating feelings like admiration, happiness, poetic inspiration, aesthetic pleasure, desire and feelings of inspiration. It's a mandatory route for tourist, and it is a convenient environment for hikers and mountaineers.*
- *The Aragats is a symbol of a unique power, a cradle of cultural values, environmental model, hearth of rest, a scared place of prayer.*
- *Mount Aragats is distinguished by geographical, patriotic, geological, mythological-artistic perceptions with a great variety of landscapes, has the features of a supernatural force, a military defense factor.*

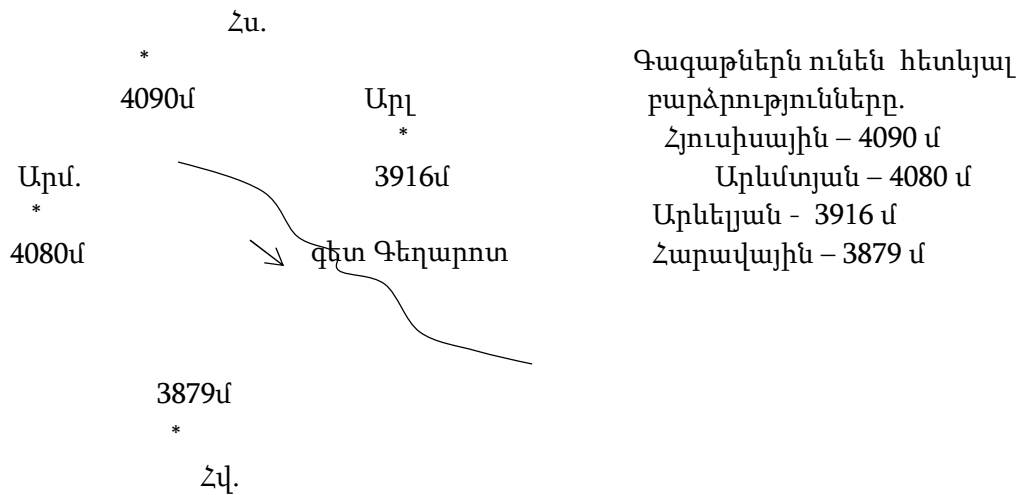
Key words: *Mount Aragats, quaternary volcano, four peak massif, cultural and spiritual perception of mountains, mythology.*

Խնդրի դրվածքը: Արագած լեռան մասին առկա բազմաթիվ գիտական տեսակետներն ու մոտեցումները մեզ հնարավորություն են տալիս համակողմանի ընկալելու նրա բազմաշերտ առանձնահատկությունները՝ վեր հանելով հոգևոր և մշակութային նշանակությունները:

Անվան ծագումը սերտորեն առնչվում է հայկական դիցապատումներին: Հայ պատմիչներն այն մեկնաբանում են *Արայի գահ* ձևով, ինչպես նաև կապում Շամիրամի «Արա կաց (սպասիր)» խոսքերի հետ՝ գտնելով, որ այդպես է ծագել լեռան *Արագած* անվանումը [1;2]: Արագածը դարձել է նաև բնակավայրի, տղամարդկանց հատուկ անուն և լայն կիրառություն ունի: Օգտագործվել է նաև անվան օտարահունչ *Ալագյազ* ձևը:

Դիցապատումներն Արագածի մասին հասնում են մինչև Գրիգոր Լուսավորիչ: Ըստ Ժողովրդական լեգենդի՝ նա բարձրացել է լեռան գագաթը՝ աղոթք անելու: Մեկ այլ ավանդապատում կա այն մասին, որ Մասիսն ու Արագածը երկու քույրեր են, որոնք վիճել են իրենց գեղեցկության շուրջ և խռովել միմյանցից: Եվ փոքր քրոջ արցունքներից առաջացել է Արագածի վրա գտնվող Քարի լիճը [3, էջ 160]:

Յուրահատուկ է Արագած լեռան աշխարհագրական դիրքը: Այն պարփակված է երկու դաշտերի (Շիրակի և Արարատյան) և երկու գետերի (Ախուրյան և Քասաղ) միջև՝ մոտ 200 կմ շրջագծով: Եզակի է նաև այն առումով, որ քառագագաթ է, և գագաթները դասավորված են մոտ 270° աղեղի տեսքով (տե՛ս նկար N 1):

Նկար N1

Գագաթների միջև 350 մետր խորությամբ, 3,5 կմ երկարությամբ և 1,5 կմ լայնությամբ խառնարանն է, որն առանձնակի շուք է տալիս Արագածին: Ակադեմիկոս, երկրաբան Կ. Պաֆֆենհոլցը [4] այն համարում էր առանցքային բարձրացում:

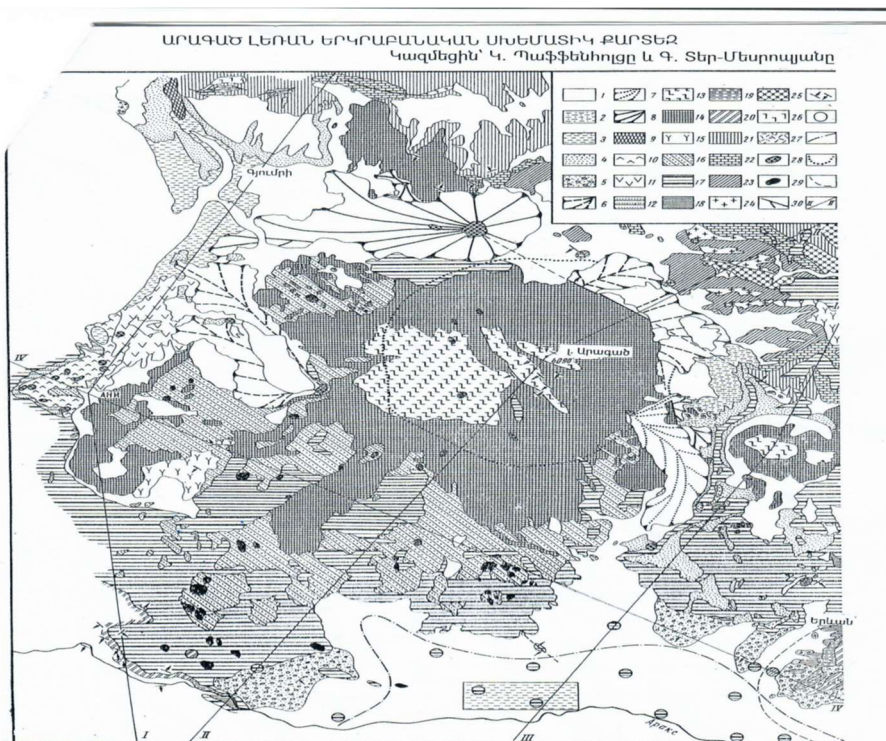
Արագածի ծագման և հասակի վերաբերյալ երկրաբան-հետազոտողների կարծիքները տարբեր են: Առաջինը 1839թ. ֆրանսիացի Դյուբուա-դե-Մոնպերեն էր, որ Արագածն անվանեց *չորրորդականի հրաբուխ*: Պ. Լեբեդնն ու Վ. Լիչկովը (1931 թ.) Արագածը համարում են *ստորին չորրորդականի հանգած* հրաբուխ: Հայ երկրաբան Հ. Կարապետյանը (1934թ.) Արագածը համարում էր աշխարհի ամենամեծ չորրորդականի խառնարան ունեցող լեռը: Ակադեմիկոս Ա. Ասլանյանն (1950թ.) Արագածը համարում էր *Հավայան տիպի հրաբուխ*: Պ. Սարգսյանը (1953թ.), հերքելով մյուսներին, Արագածը համարում էր *ստրատոհրաբուխ*: Գ. Օգանեզովը (1957թ.) Արագածը համարում էր բազմածին հրաբուխ: Պարզ է դառնում, որ գիտնականների մի զգալի մասը գտնում է, որ Արագածը տարասեռ ծալքաբեկորավոր հիմքի վրա տեղավորված միոցենի հասակի խոշոր հրաբուխ է, որի խառնարանի մնացորդները չորս գագաթներն են: Կ. Պաֆֆենհոլցի և նրա կողմնակիցների՝ մասնավորապես Տեր-Մեսրոպյանի կարծիքով, Արագածը հարավարևելյան տարածում ունեցող խոշոր բրախիանտիկլինալ է՝ կազմված օլիգոցենի հասակի հրաբխային ապարներից [5, էջ 678]: Ն. Դումիտրաշկոն (1962թ.) և Ս. Բալյանը (1964թ.), ընդունելով հանդերձ Պաֆֆենհոլցի մոտեցումները

Արագածի ծագման մասին, այնուամենայնիվ գտնում էին, որ այն պայթման կալդերա է [6, էջ223]:

Արագածը յուրօրինակ է նաև առատ տեղումների՝ հատկապես կարծր տեղումների առումով: Մերձգագաթային հատվածում ձյան շերտի հաստությունը հասնում է մինչև 3 մ, որը տարվա ընթացքում ամբողջովին չի հալվում և պահպանվում է մինչև ամառվա վերջ: Դրանց անվանում են *ձյան բծեր*, որոնց հալոցքային ջրերը ներծծվելով հասնում են հին ռելիեֆի մակերևույթին, շարժվում դեպի ցածրադիր մասերը և աղբյուրների ձևով դուրս գալիս մակերևույթ՝ ջրով ապահովելով շրջակա բնակավայրերին:

Արագած լեռնագանգվածի վրա առանձնացվել են անցյալ ժամանակների (չորրորդական) երկու սառցապատումների հետքեր: Հստակ երևում են 9-10 սառցադաշտային կրկեսներ՝ 3-4 կմ երկարությամբ և 1-2 կմ լայնությամբ, որոնք մեկը մյուսից բաժանված են թմբաձև բարձրացումներով: Այս կրկեսները լեռան լանջերով անցում են կատարում սառցադաշտային հովիտների՝ տրոգների՝ Գեղաձոր, Գեղարոտ, Արքաշեն, Մանթաշ և այլն [7]:

Ստորև ներկայացնում ենք Կ. Պաֆֆենհոլցի և Գ. Տեր-Մեսրոպյանի կողմից կազմված Արագածի երկրաբանական քարտեզ-սխեման, որը պարզորոշ ցույց է տալիս լեռան երկրաբանական կառուցվածքի ողջ բազմազանությունը [8]:

Պայմանական նշաններ

1. Այլուվիալ, դելյուվիալ և պրոլյուվիալ կուտակումներ
2. Ապարանի տարածաշրջանի ջրասառցադաշտային և լճային նստվածքներ (ներառում են հրաբխային տուֆերի շերտեր)
3. Գյումրիի և Երևանյան գոգավորությունների լճային նստվածքներ (պարունակում են կրաքարերի ոսպնյակներ և շերտեր)
4. Գյումրի-Երևանյան տիպի հրաբխային տուֆեր (դարավանդային)
5. Կավա-գլաքարային բարձր դարավանդային առաջացումներ (գլյունց)
6. E տիպի լավաներ (հետվյուրմյան)
7. D տիպի լավաներ (վյուրմ)
8. C տիպի լավաներ (ռիսս)
9. B տիպի լավաներ (մինդել)
10. Անիի շրջանի A տիպի լավաներ
11. Ադինի հրաբխածին-նստվածքային ստվարաշերտ
12. Անիի շրջանի ստորին չորրորդականի պեմզաներ և տուֆաավազաքարեր
13. Արագած լեռան գագաթային և մերձգագաթային գոտիների հրաբխածին ստվարաշերտ (վերին օլիգոցեն)

14. Արագած լեռան միջին գոտու հրաբխածին ստվարաշերտ
15. Լիպարիտներ և օբսիդիաններ
16. Արագածի ստորին գոտու բյուրականյան և արթիկյան տիպերի հրաբխային տուֆեր
17. Արագածի ստորոտի հիմնական էֆուզիվ ստվարաշերտ (ստորին օլիգոցեն)
18. Մերձերևանյան շրջանի գիպսա-աղաբեր ստվարաշերտ (վերին էոցեն)
19. Մերձերևանյան շրջանի խայտաբղետ ստվարաշերտ
20. Շորաղբյուրի ստվարաշերտ (միջին էոցեն)
21. Գյումրիի և Արզականի հրաբխածին-նստվածքային ստվարաշերտ
22. Կրաքարեր, մերգելներ, հրաբխածին ապարներ (սենոն)
23. Մետամորֆային թերթաքարեր (վերին պրոտերոզոյ-ստորին պալեոզոյ)
24. Գրանիտոիդներ (միջին պալեոզոյ)
25. Գրանոդիորիտներ (վերին էոցեն)
26. Գաբբրո (վերին էոցեն)
27. Հիդրոթերմալ փոփոխված ապարներ
28. Չորրորդական լավաների արտավիժման կենտրոններ
29. Երրորդական ժամանակաշրջանի հրաբխածին առաջացումների արտավիժման կենտրոններ
30. Վերնետքեր և վարնետքեր
31. Ապարների տարածումը և անկումը
32. Հորատանցքեր
33. Երևանյան գոգավորության լճային ստվարաշերտի ափագծի սահմանները
34. Սառցապատման առավելագույն սահմանները
35. Զրվեժի անդեզիտա-բազալտների և Շորաղբյուրի անտիկլինալի եզրագծող կտրվածքների սահմանները
36. Կտրվածքների սահմանները

Իր բարձրությամբ և խորհրդավորությամբ Արագածը դեպի իրեն է ձգել բազմաթիվ լեռնագնացների, զբոսաշրջիկների և հետազոտողների: Արագած լեռն իր աշխարհագրական ուրույն դիրքով, շրջակա տարածքներով հսկայական դեր է խաղացել մեր ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Այս լեռը իր գեղեցկությամբ, կառուցվածքով, հարուստ պատմությամբ, հմայքով ուսումնասիրության և գովաբանության երգերի առարկա է դարձել հայ և օտարերկրացի բազմաթիվ հետազոտողների, գիտնականների, ճանապարհորդների, արվեստի աշխատողների, հոգևորականների և ստեղծագործողների համար: Ըստ որոշ աղբյուրների [9; 3] հայտնի ճանապարհորդ-աշխարհագետներից առաջինն Արագած է բարձրացել գերմանացի աշխարհահռչակ կոմպոզիտոր Ռիխարդ Վագների եղբայրը՝

բնագետ Մորից Վագները՝ 1843թ., և կատարել հետազոտություններ: Արագած բարձրացած նշանավոր մարդկանցից են հայ մեծանուն երգահան Կոմիտասը, ով ոգեշնչված երգել է լեռան լանջերին, գերմանացի երկրաբան Աբիլը և ռուս զինվորական-քարտեզագիր Ա. Պաստուխովը: Հետագայում և մեր օրերում հայրենագիտական առումով Արագածը դարձել է բազմաթիվ նշանավոր մարդկանց ներշնչանքի աղբյուրը, հայության խորհրդանիշերից մեկը: Եվ պատահական չէ, որ Ս. Տոկարևը [10] բազմաթիվ պաշտամունքների շարքում առանձնացնում է նաև լեռների պաշտամունքը՝ բերելով Ֆուձիյամայի և Ջոմոլունգմայի օրինակները:

Յուրաքանչյուր տարի բազմաթիվ լեռնագնացներ, զբոսաշրջիկներ, բնության սիրահարներ և ոտքով քայլողների խմբեր են այցելում Արագած լեռ, զմայլվում և հմայվում վերջինիս գեղեցկությամբ: Լեռան վրա ավելի քան 10 մեծ ու փոքր լճեր կան, որոնցից ամենամեծը սառցադաշտային ծագում ունեցող Քարի լիճն է: Լճի արևմտյան մասում է գտնվում եզակի գիտական՝ տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրման կենտրոնը: Իսկ հարևանությամբ է գտնվում Հայաստանի առաջին և ամենաբարձրադիր օդերևութաբանական կայանը:

2001թ., ի նշանավորումն Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելու 1700-ամյակի, լճի հարևանությամբ բարձունքում տեղադրվել է խաչ:

2005թ. իրականացվեց աշխարհում նմանը չունեցող «Միասնության շուրջպարը», երբ հարյուր հազարավոր հայեր ձեռք ձեռքի տված Արագած լեռան ստորոտի եզրագծով օղակաձև շղթա կազմեցին:

Արագածի վրա բազմաթիվ պատմամշակութային և բնական հուշարձաններ կան, խաչքարեր, բազալտե վիշապաքարեր, ինչպես նաև բնության անկրկնելի քարե վարդեր: Դրանցից հիշատակման արժանի են Ամբերդ ամրոցի Վահրամաշեն եկեղեցին, Արքաշենի գետահովտի քարե վարդերը, կենդանիների պատկերներով ժայռաքանդակները:

Լինելով ինքնատիպ լեռ՝ Արագածը սիրվել ու գովերգվել է հայ նկարիչներ Մարտիրոս Սարյանի, Գևորգ Բաշինջադյանի և Հովհաննես Ջարդարյանի կողմից՝ արտացոլվելով նրանց կտավներում:

Արագածին բանաստեղծություններ են ձուներել Ավետիք Իսահակյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Եղիշե Չարենցը, Հովհաննես Շիրազը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Սարմենը և Նաիրի Ջարյանը: Նրանք ընդգծել են լեռան վեհությունը, սքանչելիությունը, եզակիությունը, դժվարանվաճ լինելը՝ բնության քմահաճույքների պատճառով, գովերգել նրա սառնորակ ջրերը, ամպերին հասնող գագաթները, ջրվեժներն ու լճակները:

Եզրակացություն

ա) Արագած լեռը, իրենից ներկայացնելով լանդշաֆտի արտահայտիչ ձև առաջացնում է հիացմունքի, երանության, բանաստեղծական ներշնչանքի, գեղագիտական հաճույքի, կարոտի, տենչանքի, ոգեշնչման զգացմունք: Հանդիսանում է զբոսաշրջային պարտադիր երթուղի և հարմար միջավայր է քայլարշավով և ավիանիզմով զբաղվողների համար:

բ) Արագածը յուրատեսակ ուժի խորհրդանիշ է, մտատեսահորիզոնի սահման, մշակութային արժեքների օրրան, շրջակա միջավայրի մոդել, հանգստի օջախ, պաշտամունքի և ուխտագնացության, աղոթքի և սրբազան վայր:

գ) Արագած լեռը աշխարհագրական-հայրենագիտական, երկրաձևաբանական, դիցաբանական և գեղարվեստական ընկալումներում առանձնանում է լանդշաֆտային մեծ բազմազանությամբ, ունի գերբնական ուժի խորհուրդ և ռազմապաշտպանական գործոնի հատկանիշներ:

Գրականություն

1. **Վարապետյան Հ.**, Արագած լեռը, Ե., 1934թ.:
2. **Քալանթար Ա.**, Արագածը պատմության մեջ, Ե., 1935թ.:
3. Энциклопедия путешественника (под ред. К. Худавердян), Е-1990г., 320 стр.
4. **Паффенгольц К. Н., Тер-Месропян Г. Т.**, Арагац, Е-1964г., 80 стр.
5. ՀՄՀ, հ. 1, Ե-1974թ., Արագած, էջ 677-678:
6. **Бальян С. П.**, Структурная геоморфология Армянского нагорья и оккаймляющих областей, Е-1969 г., 390 стр.
7. Путеводитель экскурсий IV всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода, Е-1973г., 123 стр.
8. **Паффенгольц К. Н., Тер-Месропян Г. Т.**, Геология и петрология массива Арагац, "Советская геология", М-1965г., N 9, стр. 89-107.
9. **Ղարյան Վ.**, Լեռնային արշավներ, Ե., 1940, 50 էջ:
10. **Токарев С.**, О культе гор о его месте в истории религии, Советская Этнография, М-1982г., N3, стр. 107-113.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, աշխ.գ.դ. Ա.Ռ.Ավագյանը: